

БАНКЛАРДАГИ МУАММОЛИ КРЕДИТЛАРНИ УНДИРИШ АМАЛИЁТИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Каландаров Абдулла Бахтиёрович

**“Ипотека-банк” АТИБ Яшнобод филиали, Кредит мониторинги бўлими
бошлиғи, Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси
мустақил изланувчиси**

E-mail: mfua-msk@mail.ru

Аннотация. Мақолада банкларнинг муддати ўтган қарз билан ишлаш механизмларини такомиллаштириш масалалари муҳокама қилинган. Муаммоли кредитларнинг салмоғини камайтириш, уларни вужудга келиш омилларини бартараф этиш ва кредит портфелини соғломлаштиришдаги энг самарали усуллар очиб берилган. Шунингдек, кредит портфелидаги мавжуд муаммоли кредитлар таҳлил қилинган ҳамда уларни бартараф этиш бўйича амалий таклифлар берилган.

Калит сўзлар: банк, банк фаолияти, кредит, кредитлаш, қарз олувчи, муддати ўтган қарз, муаммоли кредит, кредит мониторинги, кредит қайтмаслик хавфи.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы повышения эффективности работы банков с просроченной задолженностью. Выявлены наиболее эффективные методы снижения риска проблемных кредитов, устранения факторов их возникновения и улучшения кредитного портфеля. Также были проанализированы существующие проблемные кредиты в кредитном портфеле и даны практические предложения по их устранению.

Ключевые слова: банк, банковская деятельность, кредит, кредитование, заемщик, просроченная задолженность, проблемный кредит, кредитный мониторинг, риск невозврата кредита.

Abstract. The article deals with the issues of improving the efficiency of banks with overdue debts. The most effective methods of reducing the risk of problem loans, eliminating their occurrence factors and improving the loan portfolio are identified. The analysis of existing problem loans in the loan portfolio was also carried out and gave practical suggestions for their elimination.

Key words: bank, banking, credit, lending, borrower, overdue debt, problem loan, credit monitoring, Non-performing loan.

Кириш

Айни кунда банк фаолияти Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида энг тез сураатларда ривожланаётган тизимлардан биридир. Бироқ, бу тез ўсиш активлар сифати (шу жумладан кредитлар) ҳамда банкларнинг кредит рискларини бошқариш қобилиятини хатарга қўймоқда ва шу ўринда тижорат банклари учун муаммоли кредитлар билан ишлаш усулларини такомиллаштириш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “муаммоли кредитларни қайтариш банкларнинг имкониятларини янада

кенгайтиришини, уларни ундириш бўйича банклар, қарздор корхоналар, компания ва уюшмалар, ҳудудлар раҳбарлари биргаликда иш олиб бориши зарурлиги лозим".¹

Банкнинг рискларни бошқаришдаги мақсади барча активларининг қайтарилишини таъминлаш ва мумкин бўлган тебранишлар чегараларини торайтиришдан иборатдир.

Одатда, хавф ҳақида гапирганда, мутахассислар, биринчи навбатда, кредит хавфи, яъни кредит ва унга ҳисобланган фоизлар қайтмаслик хавфини назарда тутишади. Ушбу хавф даражасига мижозлар таркиби ва уни баҳолашга катта таъсир кўрсатувчи омиллардан бири – мижознинг кредитга лаёқатлилигини ҳисоблаш усули таъсир кўрсатади. Кредит хавфини ва муаммоли кредитлар сонини камайтириш учун мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини диққат билан баҳолаш ва рискларини бошқаришнинг самарали усулини танлаш керак.

Бу эса, тижорат банкларининг кредит портфелидаги мавжуд муаммоли кредитларни ундириш амалиётини такомиллаштириш заруриятини юзага келтиради ва банк тизимини ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодиётда бозор муносабатларининг шаклланиши билан тижорат банкларидаги муаммолли кредитлар соҳасида тадқиқотлар ўтказишга эҳтиёж пайдо бўлди. Банк тизимида муаммоли кредитлар таҳлилини турли усуллар ёрдамида тадқиқ этиш хорижий тадқиқотчилардан Лаврушина, Ю.С., Нурзат О.А, Лыкова Н.М., Кованёв А.А., Яшин М.В., Славянский А.В., Кузницов С.В. лар номлари билан боғлиқ.

Муаммоли кредитларни бошқариш соҳасидаги қатор хорижий тадқиқотлар муаммоли кредитларни бошқариш бўйича оптимал стратегияни танлашга бағишланган бўлиб, бу изланишлар Херринг Р.Дж., Греппет Дж.М., Кареле Г.В., Риддоу Т.Дж, Виатт СБ., Гривз Р. каби ғарб тадқиқотчиларининг асарларида ўз аксини топган.

Тижорат банкларидаги кредит хавфи ва муаммоли кредитларни бошқариш ҳамда уларнинг сонини минималлаштириш билан боғлиқ муаммолар маҳаллий олимлардан Т.М. Каралиев, У.А. Тухтабаев, К.А. Мухамеджанов ва бошқалар томонидан таҳлил қилинган.

Тадқиқотчи Кузницов С.В. (2008) илмий ишида шундай дейди: - муаммоли кредит - бу қарздор ўз мажбуриятларини банк билан қабул қилинган битимлар ва келишувларга мувофиқ тўлиқ бажара олмайдиган кредитдир, шунинг учун қарздорнинг кредит мажбуриятлари бўйича муддати ўтган тўловлар банк учун қисман ёки тўлиқ йўқотиш хавфи мавжуд демакдир [1].

Ю.Ю. Платонов ва С.Е. Зайченколар (2011) тадқиқотлари натижасидан келиб чиқиб муаммоли кредитлар сонининг кўпайиши банк кредит портфели сифатининг ёмонлашувига, қўшимча харажатлар, кам фойда ёки йўқотишларга олиб келиши мумкинлигини ҳамда муаммоли активларни бошқариш ишларини энг самарали воситалардан фойдаланган ҳолда ташкил этиш лозимлиги билдиришган [2].

Муаммоли кредитлар соҳасидаги тадқиқотчи А.В. Славянскийнинг (2009) фикрига кўра, "муаммоли кредит" - бу қарз олувчи қарзни ўз вақтида ва тўлиқ қайтариш бўйича кредит шартномаси шартларини бажармаган, шунингдек, банк ҳам шартнома

¹ Ўзбекистон Республикаси президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2018 йил 22 ноябрь куни ўтказилган банк тизимини ислох қилиш ва банкларнинг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш, ҳудудлар ва тадбиркорликни ривожлантиришда тижорат банклари ролини ошириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши.

шартларини қарздор томонидан бажарилмаслигига етарли асосларга эга бўлган кредитдир [3].

О.А. Юсупованинг (2016) илмий мақоласида муддати ўтган қарз нафақат қийин молиявий ёки кутилмаган ҳолатлар туфайли, балки мижознинг чалғиши туфайли ҳам юзага келишини, натижада у пул маблағлари ва имкониятга эга бўла туриб, тўловни ўз вақтида амалга оширишни унутишини асослаган [4]. Қоида тариқасида, бундай ҳолатларда муддати кечиккан қарз кўпи билан беш – етти иш кунда кредит инспектори томонидан қарз олувчига йўлланган СМС хабарномаси, ёки телефон қўнғироғи орқали етказилган хабар орқали бартараф этилади.

В.В. Мазуриннинг (2016) илмий мақоласида муддати ўтган кредит қарздорнинг жорий шартнома бўйича қарзни тўлиқ ва ўз вақтида қайтармаслини таъкидлаган. Шу билан бирга, муаммоли кредит тушунчаси асосан қарз олувчининг кредитга нотўғри ёндашуви туфайли банк учун молиявий зарарларнинг юқори даражаси билан боғлиқлиги ва бу ҳолат кўпинча қарз олувчининг молиявий аҳволи ёмонлашиши билан боғлиқлигини таъкидлаб ўтган [5].

Базел қўмитасининг маълумотларига кўра, муаммоли кредит бу – қарз олувчининг банк олдидаги мажбуриятларини бажариш муддатларининг сезиларли даражада бузилиши, қарз олувчининг молиявий аҳволининг сезиларли даражада ёмонлашуви ва гаров сифатининг сезиларли даражада пасайиши ёки ҳатто йўқотилиши бўлган кредитдир [6].

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, айти кунда мамлакатимиз тижорат банкларидаги муаммоли кредитлар билан боғлиқ ҳолатларда ҳам номи келтирилган тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган илмий ишлар долзарблигини кузатишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, тижорат банкларидаги мавжуд муддати ўтган ва муаммо тусини олган кредитлар нафақат активлар сифатига салбий таъсир кўрсатади, балки кредитларни қайтармаслик хавфининг ортишига олиб келади.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада тижорат банкларидаги мавжуд муаммоли кредитларни ундириш амалиётини амалга оширишнинг жорий ҳолати таҳлил қилиниб, банк кредит портфелининг барқарорлигига таъсир этувчи омиллар аниқланган. Таҳлил жараёнида илмий абстракциялаш, эксперт баҳолаш, индукция ва дедукция, таққослаш, тизимли таҳлил усулларида фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар

Муаммоли кредитларнинг юзага келиши кредит рискининг таъсири билан боғлиқ бўлиб, натижада банк қарз олувчининг кредит шартномаси бўйича ўз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ қайтара олмаслиги ва банк бундай қарз олувчиларга кредит бериш билан боғлиқ зарарларни келтириб чиқариши мумкинлигидан хавотирда бўлади. Шунинг учун банк амалиётида муаммоли кредитлар кўпинча паст сифатли кредитлар деб юритилади. Муаммоли кредитларнинг бу талқини муаммоларни юзага келиши натижасидаги йўқотишларга қаратилади. Бироқ, ҳар бир муаммоли кредит ҳам йўқотишлар билан якун топмайди. Банкнинг вазифаси эса эҳтимолий йўқотишларнинг олдини олиш, ёки минималлаштиришдан иборатдир.

Муаммоли кредитларни бошқариш соҳасидаги хорижий тадқиқотларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, самарадорлик бўйича энг маъқул стратегия - қийинчиликларни бошдан кечираётган қарз олувчининг молиявий тикланишига қаратилган муаммоли кредитни бошқариш стратегияси бўлиб, у мижоз билан стратегик шериклик доирасида амалга оширилади.

Муаммоли кредит қарзининг услубий нуқтаи назаридан келиб чиқиб, кредит бўйича "муаммо" тушунчасининг мазмунига қараб, кўрсаткичларни тизимлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Назарияда ва амалиётда қўлланиладиган "муаммо" тушунчасининг турли талқинлари кредитни қайтариш манбалари (бирламчи ва иккиламчи) ва кредит рискларини баҳолаш параметрлари (реал ва эҳтимолий) га қараб муаммоли кредитларни тизимлаштириш имконини беради.

Тижорат банкларидаги муаммоли кредитлар бўйича таклиф этилаётган кўрсаткичлар қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

1-жадвал

Банк кредити муаммоларининг кўрсаткичлари матрицаси²

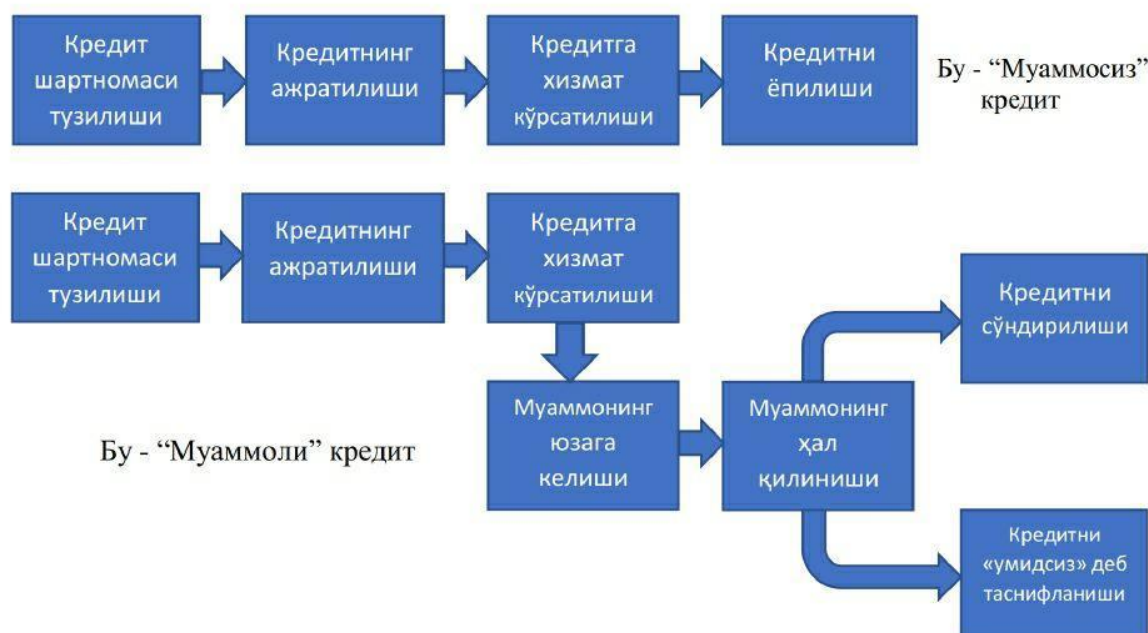
Муаммоли кредитнинг кўрсаткичлари	Реал йўқотишларнинг кўрсаткичлари	Потенциал йўқотишлар кўрсаткичлари
Бирламчи манбаларни йўқотиш кўрсаткичлари	* Асосий қарз ва фоиз бўйича муддати ўтган тўловлар ; * Қарз олувчининг банкротлиги.	* Кредит мажбуриятларини қайтариш учун етарли пул оқимларини таъминлаш бўйича қарз олувчининг молиявий ҳолати ва иш шароитларининг ёмонлашуви; * Кредит бўйича асосий ва фоизларининг бир қисmini қайта кўрилиши; * Қарз олувчининг бошқа кредиторлар олдидаги мажбуриятлари бажарилмаганлиги ҳақидаги маълумотларнинг мавжудлиги; * Банк қарз олувчининг молиявий-иқтисодий аҳволи ва унинг иш шароитлари тўғрисида долзарб ва ишончли маълумотларга эга эмаслиги; * Қарз олувчи билан чамбарчас боғлиқ ёки алоқадор шахсларнинг муаммолари ҳақидаги маълумотларнинг мавжудлиги.
Иккиламчи манбаларни йўқотиш кўрсаткичлари	* Қарз олувчининг кафолати ёки кафилининг кредит ва/ёки тўловга лаёқатсизлиги сабабли гаров манбаининг йўқолиши.	* Кредитнинг қайтарилишини таъминлашнинг иккиламчи манбалари бўйича кредитнинг хавфсизлиги даражасининг ёмонлашуви (гаровнинг бузилиши, гаровни сотиш учун мавжуд бозорни камайиши ва гаровга қўйилган мулкни пул ликвидлигига айлантириш шартларининг камайиши, молиявий вазият ва кафилларнинг бизнес шароитлари ёмонлашуви, • қарздорнинг банкротлиги.

Банк амалиётида юридик шахс томонидан маҳсулот ва хизматларни сотишдан олинган даромадлар ва жисмоний шахснинг даромадлари кредитнинг қайтарилишини таъминлашнинг бирламчи манбалари бўлиб ҳисобланади. Етарли бирламчи

² Ўрганилган адабиётлар асосида муаллиф томонидан тузилди.

манбаларнинг мавжудлиги қарз олувчи томонидан кредитнинг тўловлари бўйича банкка ўз мажбуриятларини тўлиқ қондириш учун етарли миқдорда пул оқимларини юзага келтира олишини англатади. Иккиламчи манбаларга одатда, қарз олувчи кредитни жорий даромад ҳисобига қайтариш имкониятига эга бўла олмаслигини англатади. Кредитни қайтаришнинг иккиламчи манбаларига мулкӣ гаров, кафолатлар, кафилликлар ва кредит жавобгарлигини суғурталаш киради. Улар кредитни қайтариш учун ишлатилганда, пул оқимлари қарз олувчининг жорий фаолияти давомида эмас, балки гаровга қўйилган мол-мулкни сотиш натижасида, кафиллар, ёки суғурта компаниялари ҳисобига ҳосил бўлади.

Тузилган кредит шартномалари доирасида кредит ҳаракати босқичларида кредит битимининг нормал бориши банк кредитининг "муаммосиз бажарилиши" дан далолат беради ва аксинча кредит битимини бажариш пайтида бузилишлар юзага келиши "муаммоли кредит"га хос эканлигини кўрсатади. 1-расмда кредит операцияларининг босқичлари келтириб ўтилган.

1-Расм. Кредит операциясининг босқичлари³

Дастлабки босқичда банк билан қарз олувчи ўртасида икки томонлама мажбурий – ҳуқуқий шартнома шаклида кредит шартномаси тузилади. Кредит шартномаси кредит шартларини белгилайди. Кредит шартномаси имзолангандан сўнг, кредит ресурсларидан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлади. Кредит бир марталик кредитлаш ёки маълум вақт мобайнида пул маблағлари билан таъминлаш (кредит линияси) шарти билан ажратилиши мумкин. Агар қарз олувчи кредит суммасини тўлиқ тўлангунга қадар ҳам фоиз ставкаси, ҳам асосий тўловлар бўйича кредитга хизмат кўрсатиш талабларига жавоб берса, кредит жорий бўлиб қолади. Кейин эса икки вариантдан бири содир бўлади: ёки кредит вақтида қайтарилади, ёки кредит муаммога айланади. Агар қарз олувчи кредит бўйича асосий ва унга ҳисобланган фоиз қарзларини ўз вақтида қайтариб борса, бу кредит битимининг нормал боришини кўрсатади. "Муаммосиз" кредит битимининг якуний босқичи – қарз олувчига вақтинча

³ Ўрганилган адабиётлар асосида муаллиф томонидан тузилди.

фойдаланиш учун тақдим этилган кредит суммасининг банкка қайтарилиши ва кредит бўйича ҳисобланган фоизлар кредит шартномаси шартлари бўйича тўлиқ бажарилганлиги ва кредит битими бўйича банк билан қарз олувчи ўртасидаги муносабатлар тугалланганлигини кўрсатади. Кредит хизмат кўрсатиш жараёнида қарз олувчи томонидан бўзилса, бу кредит битими "муаммоли" эканлигини кўрсатади. Кредит шартномаси шартларининг бажарилишини таъминлаш учун, банк бир қатор ҳаракатларни амалга ошириши керак, ҳаракатлар муваффақиятли яқун топса кредит банкка қайтарилади ва муваффақиятсиз бўлса қарз олувчининг қарзлари тижорат банкнинг зарарлари учун ёзилади.

Тижорат банклари кредит портфелидаги муаммоли кредитлар билан ишлаш усулларининг самарадорлигини Ўзбекистон Республикасида аён йилдан ортиқ фаолият юритувчи, барқарор кредит рейтингига эга, давлат иштирокидаги бир нечта банклар мисолида таҳлил қиламиз.

Жорий кредит қарзи ҳажмининг тез ўсиши билан бир қаторда банкларнинг муддати ўтган ва муаммоли кредит қарзлари ҳажми ҳам бугунги кунда 2-3 фоизга, айрим ҳолларда эса банк кредит портфелининг 3-5 фоизи ёки ундан ортиқ фоизига тенг ва ўсиш суръатлари тобора юқорилаб бормоқда.

2-жадвал

Тижорат банкларининг муаммоли кредитлари (NPL) тўғрисида маълумот 2020 йил 1 май ҳолатига [7]

№	Банк номи	Кредитлар (млрд.сўм)	Муаммоли кредитлар (NPL) (млрд.сўм)	Муаммоли кредитларнинг жами кредитлардаги улуши
Жами		188 326	4 470	2,3%
1	Ўзмиллийбанк	58 730	1 411	2,4%
2	Ўзсаноатқурилишбанк	33 471	378	1,1%
3	Асака банк	29 742	942	3,2%
4	Ипотека банк	20 174	489	2,4%
5	Агробанк	20 448	260	1,3%
6	Халқ банки	14 219	824	5,8%
7	Қишлоқ қурилиш банк	11 541	166	1,4%

2-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, банклардаги кредитлашнинг ички амалиётида муддати ўтган кредитлар билан ишлашда қўлланиладиган барча усуллар ҳар доим ҳам кутилган натижани беравермайди. Бундай ҳолларда бошқарув банк операциялари самарадорлигини ўйлаб, таркибий бўлинмалар ва иш усулларига ўзгартиришлар киритиши лозим.

Хулоса ва таклифлар

Ушбу мақола тадқиқотларининг мақсад ва вазифаларига мувофиқ тижорат банкларидаги муаммоли кредитларни ундириш ҳамда сифатини оширишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи қуйидаги ҳаракатларни ўз ичига олиши мумкин:

- ✓ Банкларнинг кредит портфели ва лойиҳалар сифатини ошириш чоралари;

✓ Банкларнинг кредит портфелида мавжуд кредитларга нисбатан стресс-тест амалиётини қўллаш имкониятлари;

✓ Муаммоли кредитларни таснифлар кесимида батафсил таҳлил қилиб, кредит портфели сифатини сақлаб қолиш бўйича таъсирчан механизм ишлаб чиқиш;

✓ Тижорат банклари кредит портфеллари хатловдан ўтказилиб, қийин аҳволга тушиб қолган ҳар бир мижознинг молиявий имкониятларини тиклаш бўйича аниқ чораларни ишлаб чиқиш.

Шунингдек, кредит портфелидаги мавжуд муаммоли кредитлар улушини бартараф этиш ҳамда салмоғини камайтиришга қўйидаги самарали ҳолатларга эътибор қаратилиши лозим бўлади:

➤ қўшимча таъминотни жалб қилиш: қўшимча кафолатлар ёки кафилликлар, мол-мулк ёки кўчмас мулк гарови;

➤ гаров мулкни сотиш;

➤ қарз олувчининг активларини сотиш орқали кредитни қайтариш, кам даромадли активларга сармоя жалб қилинишини олдини олиш;

➤ мижозларга нисбатан санкциялар қўллаш;

➤ қарз олувчидан қўшимча маблағ ва молиявий ёрдам жалб қилиш йўли билан кредитни қайтариш.

Шундай қилиб, шакллантирилган амалий ҳаракатларга асосланган ушбу мақола тадқиқотлари доирасида қарз олувчиларнинг муаммоли кредитларини бошқариш тизимини ташкил этишга илмий-услубий ёндашув таклиф этилди. Унда муаммоли кредитларни барвақт аниқлашга алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, шакллантирилган барча тавсияларни банк амалиётида қўллаш имконияти мавжуд, бу эса муаммоли кредитларни бошқариш жараёни самарадорлигини оширишга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кузнецов С.В. (2008) "Ссудная задолженность кредитных организаций: проблемы и инструменты ее урегулирования / Автореф. дисс канд. экон. наук. М., С.14.

2. Платонова Ю.Ю., Зайченко С.Е. (2011). Инструменты управления портфелем проблемных кредитов в современных условиях. Финансы и кредит, (4 (436)), 29.

3. Славянский А.В. (2009) "Управление проблемной задолженностью банка". Аудит и финансовый анализ. № 1. С. 303-308.

4. Юсупова О.А. (2016). Организация администрирования проблемной задолженности в кредитном портфеле коммерческого банка. Финансовая аналитика: проблемы и решения, (10 (292)), 54-66.

5. Мазурин Владимир Викторович (2016). Механизм работы с просроченной проблемной задолженностью в розничном кредитном портфеле российских банков. Вестник университета, (6), 120.

6. Банк назорати бўйича Базел қўмитасининг тавсиялари. - Базел, 2001.

7. <https://cbu.uz/oz/statistics/bankstats/351773/>